

भारतीय साहित्य

स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. शरयू तायवाडे

डॉ. राजेंद्र वाटाणे

डॉ. कोमल ठाकरे

डॉ. शरयू तायवाडे
प्राचार्य

डॉ. राजेंद्र वाटाणे
प्रोफेसर

डॉ. कोमल ठाकरे
प्रोफेसर

भारतीय साहित्य प्रामुख्याने प्राचीन साहित्य हे धार्मिक विषयाशी संबंधीत असून ते देशाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीवर प्रकाश टाकते. तर मध्ययुगात भारतीय संतांनी भक्तीचा जागर करून धर्मतत्वाला भक्तिआंदोलनाचे स्वरूप प्रदान केले. परमेश्वराप्रती एकनिष्ठ राहून 'सर्वजण ईश्वराची लेकरे आहेत' हा संदेश संतांनी मनामनात रूजविला. त्यामुळे परमेश्वर व माणूस यातील अंतर कमी झाले. 'ईश्वराची भक्ती कुणीही करू शकतो' व तो कुणालाही प्रसन्न होतो' हे तत्त्व संतांनी स्वानुभवातून जनमानसात प्रविष्ट केले.

मध्ययुगात संतांनी आध्यात्मिक क्षेत्रात जे परिवर्तन घडवून आणले तेच परिवर्तन आधुनिक काळात समाजसुधारकांनी घडवून आणले. त्यामुळे संत आणि समाजसुधारक या दोन्हीचे कार्य समाजाला काळानुरूप जागृत करण्याचे व मानवतावाद रूजविण्याचे असलेले दिसते. संतांनी अध्यात्माच्या मागाने तर समाजसुधारकांनी प्रबोधनाच्या मागाने समतेचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे संतांचे भक्तिसाहित्य व सुधारकांचे वैचारिक साहित्य राष्ट्रीय एकात्मतेचे केंद्र ठरले. परिणामी त्यांचे साहित्य भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित होऊन हिमालयापासून तर कन्याकुमारीपर्यंत देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहचू शकले.

ISBN 978-93-93673-03-9

9 789393 673039

राघव पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स

भारतीय साहित्य

स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक

डॉ. शरयू तायवाडे

डॉ. राजेंद्र वाटाणे

डॉ. कोमल ठाकरे

राघव पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स

नागपूर | जबलपूर

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Desaijan (Madgaon) Dist. - Gadchiroli

Bhartiya Sahitya | भारतीय साहित्य
Swaroop Aani Samiksha | स्वरूप आणि समीक्षा

संपादक : डॉ. शरयू तायवाडे, डॉ. राजेंद्र वाटाणे, डॉ. कोमल ठाकरे
Editors : Dr. Sharayou Taywade, Dr. Rajendra Watane, Dr. Komal Thakare

प्रथम आवृत्ती : २२ जून २०२२

ISBN : 978-93-93673-03-9

© डॉ. राजेंद्र वाटाणे
१२४, बापूनगर, उमरेड रोड, नागपूर - ४४० ०२४
भ्रमणध्वनी : ९९२२४४३५६६

प्रकाशक
राघव पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स
राजविलास टॉकीज जवळ, महाल,
नागपूर - ४४० ०३२

अक्षरजुळवणी व मुद्रक
महालक्ष्मी ऑफसेट, सिरसपेठ,
नागपूर

मूल्य : ₹ ३००.००

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College,
Gadchiroli (W.D. Dist - Gadchiroli)

राष्ट्रसंतांचे वाङ्मयीन विचार

- प्रा. रमेश मनिरामजी धोटे

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

देसाईगंज जि. गडचिरोली

मोबाईल नंबर : ९४२०५५५१३५

भारतातील विदर्भाच्या भूमीत जन्माला आलेल्या अनेक साधू संतांनी समाजोपयोगी कार्ये केले, अनेकांनी क्रांतीच्या चळवळी उभारल्या, त्यासाठी त्यांना तुरुंगातही जावे लागले व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची साहित्यकलेतील प्रतिभा अलौकिक होती. त्यांच्यात गायनकला, वादनकला, संगीतकला, अश्वकला, पोहण्याचीकला, नाट्यकला, शाहिरीकला, कुस्तीकला, भाषण-प्रवचनकला अशा विविध कला होत्या. राष्ट्रसंतांचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू होते. त्यामुळे त्यांना संतमंडळात महत्वाचे स्थान होते. संतांचीच परंपरा तुकडोजींनी विसाव्या शतकात कायम ठेवली. जनतेसमोर आदर्श ठेवला, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात -

मै शब्द की खैरात हू, सब शब्द मेरे पास हई !

मुर्दे जगा दू शब्द मे, होता अशुभ का हांस है !!

अशा रचनेतून त्यांच्यातील दैदीव्यमान शक्ती लक्षात येते, राष्ट्रसंतांनी तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी या दोन्हा भाषेत साहित्य निर्मिती केली, त्यांचे गद्य आणि पद्य साहित्य जीवंत आहे, त्यांनी भाषणे आणि लेख गद्यात लिहिले, तर भजने, आरत्या, पदे, पोवाडे, ओवी, बरखा, श्लोक, पद्य साहित्यात लिहिले, त्यांचे संपूर्ण साहित्य आजही लोकमानसात दवरवळतांना दिसून येते.

जीवनवृत्तांत :

भारताच्या अभ्युदयासाठी आजीवन परिश्रम करणाऱ्या संत तुकडोजींचा जन्म निसर्गाच्या प्रतिकूल परिस्थितीत झाला. त्यांच्या मुहूर्तावरी मेघांचा गडगडाट, विजांचा कडकडाट आणि सोसाट्याचा वारा सुरू असून घरावरील छप्पर उडून गेले होते. असेही सांगितल्या जाते. त्यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी यावली या गावी झाला. त्यांचे नाव माणिक बंडोजी ठाकूर असे होते. मंजुळा आईच्या पोटी माणिक विदर्भाच्या मातीत

भारतीय साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा / १२७

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaijan (Wade) Dist. Gadchiroli

जन्माला आला. “‘माणिक’ म्हणजे नवाच्य चुबळ्या बोटवरी असणाऱ्या आडकोजी महाराजांचा कृपाप्रसादच होय. त्यांनीच माणिकला तुकड्या हे नाव दिले होते.”^{१५} माणिकचे बालपण अत्यंत खोडकर होते. चार भितीच्या आत शिकविल्या जाणाऱ्या शिक्षणपेक्षा त्यांचे मन भजन, किर्तन, आढ्यान हात विशेष रमत असे. लहानपणापासून त्यांच्या मनाला देवदर्शनाची आत्यंतिक ओढ होती. ही ओढ त्यांच्या अनेक भजनातून व्यक्त झालेली दिसते. परिभ्रमण करीत असतांना ते रामटेकला आले आणि नारायण टेकडीवर ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग शोधू लागले. नंतर ते चंद्रपूर जिल्ह्यातील नेरी या गावी गेले. तेथील घनदाट अरण्यात हिंस पशूंच्या सहवासात राहू लागले. चिमुर्त्याही जंगलात त्यांनी वास्तव्य केले. स्वरचित भजने खजेरीवर गाऊन त्यांनी आबालवृद्धांची मने आपल्याकडे आकर्षित केली. त्यावेळी देवबाबा म्हणून लोक ओळखू लागले.

कार्यकर्तृत्व :

राष्ट्रसंत ही पदवी त्यांना त्यांच्या कार्यकर्तृत्वावरून मिळाली होती. त्यांनी असंख्य भजने, अभंग भजनावलीच्या रूपात निर्माण करून ग्रामगीतेसारखा महान ग्रंथ निर्माण केला. त्यांनी अनेक मासिके काढली. त्यांची ग्रामगीता म्हणजे एक अमोघी ग्रंथसंदा आहे. ग्रामगीता १९५५ साली प्रकाशित झाली. ग्रामगीता या ग्रंथात आठ पंचक आहेत. त्यात चाळीस अध्याय आणि एक उपसंहार असे एकेचाळीस अध्याय त्यात समाविष्ट आहेत. त्यांची ग्रामगीता देशाच्या प्रत्येक खेड्यापाड्यातील वातावरणात परिवर्तन निर्माण करणारी आणि राष्ट्राविकासमय ज्ञान देणारी होती. कोणत्याही कष्टकर्यांना, श्रमिकांना तत्त्वग्रंथच वाटावा अशी होती. ही ग्रामगीता कृषकांना म्हणजेच ग्रामनाथाना अर्पण केली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे निर्वाण कॅसरने ११ ऑक्टोबर १९६८ रोजी दुःखःदायक झाले.

“महाराष्ट्र संत-कविपरंपरा ! तैसाची चरित्र ग्रंथचा प्रसारा !

वळणी लावाया समाज सारा ! ग्रंथ लिहिते बहुतांनी !!”^{१६}

राष्ट्रसंताचे वाङ्मयीन विचार :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे वाङ्मयीन विचार मानवी जीवनावर फारपोलाचे आहेत. जनभाषेच्या आधारे जीवनकाव्य रंगवून दैवत्व जगविणे स्वप्न सौंदर्य शब्द प्रक्रियेने व्यक्त करून ते प्रत्यक्ष आकारास आणणे अशी माणुसकी व मानवी प्रतिष्ठा देशात वाहून राष्ट्रीयतेसाठी आजपूर्ण रचना हेच खरे वाङ्मय असा साहित्य निष्कष राष्ट्रसंतांनी लावला आहे, आणि त्या निष्कर्षास अनुरूप अशीच साहित्य संपदा त्यांनी निर्माण केली आहे. त्यांचे वाङ्मय राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन करणारी संजीवनीच ठरली आहे.

/ भारतीय साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा

राष्ट्रसंतांनी शब्दांचे सामर्थ्य जाणले आहे. म्हणूनच ते म्हणतात शब्दांचा प्रभाव अत्यंत मोठा आहे. दुर्बलांना निपुन बनविण्याचे सामर्थ्य मणोन्मुख राष्ट्रांच्या अंगात नववैतन्य खेळविण्याचे सामर्थ्य शब्दांच्या अंगी आहे. खेड्यापाड्यातील जनतेला क्रांती व कर्तव्याची जाणीव लोकभाषेतून करून देण्याचे कार्य प्रत्येक जाणाऱ्या व्यक्तीने आज केले पाहिजे तरच राष्ट्रांचे भवितव्य उज्वल होणार आहे. वाङ्मयाचे असाधारण महत्त्व जाणून त्यांनी समाजोपयुक्त असे अक्षर वाङ्मय निर्माण केले. !। “मै कवि नही हू, मै पिछडे जनोकी भावना! इन्सान बनने चले मै उसकी हू शुभकामना ! ही कवितांची आगळी वेगळी दृष्टी त्यांच्या विपुल साहित्य संविदेतून आविष्कृत होतांना दिसते साहित्याला बदलते शक्ती सामर्थ्य म्हणतात. साहित्य ही महान शक्ती जगातील मोठ्या शक्तीपैकी एक आहे. या शक्तीचा उपयोग माझ्या समाजाला व्हावा आमच्या देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ही शक्ती भक्ती भावाने वेचली जावी साहित्य हे समाजाला सामर्थ्य देऊन पुढे नेण्याचे माध्यम आहे.”^{१७}

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे पद्य ग्रंथ : अनुभवामृत अभंगावली भाग १ व २ प्रकाशित झालेल्या या अभंगावलीत गुरुस्तवन, ईश्वर भक्ती, वेदांत धर्माचे कर्म यासारख्या गोष्टींचे मार्मिक विवेचन केलेले आहे. आदेश रचनांच्या शिष्टकाव्याद्वारे त्यांनी सामुदायिकतेचे महत्व गुरुत्वाच्या आदेशाचे महत्व सामुदायिक प्राथेनेचे महत्व मानवी समाजांना त्यांचे क्रांतीकारी विवेचन केले आहे.

अनुभव सागर भजनावली भाग १ व २ : या भजनावलीतून तुकडोजींच्या प्रारंभिक मनोवस्थेचे चित्र आलेले आहे. त्याचबरोबर अमुभक्तिकांच्या शब्दांचे सामर्थ्य व आत्मनुभवातून उफळून आलेली ईश्वर प्राप्तीची आस या सर्व विषयांचे प्रकटन होतांना दिसते. समाज संजीवनी, अरुणोदय, आनंदामृत, नवजागृती, जिवनजागृती, क्रांती-विना, दिव्यदर्शन व विवेकमाधुरी, भक्तिकुंज भजनावली स्फुटीरंग, लोकशाहीचे पोवाडे, माझी आत्मकथा, राष्ट्रीय भजनावली, अशा लेखनातून शेतकरी शेतमजूर विद्वान, पंडित, श्रीमंत गरीब, साधूसंतांसाठी विपुल पद्यरचना त्यांनी केलेली आहे.

ग्रामगीता :

“ग्रामनाथाला अर्पण केलेला हा ग्रंथ ग्रामाच्या पूर्ण निर्मितीचा ठसठसीत आराखडा होय.”^{१८} मानवनिष्ठा, विज्ञान निष्ठा स्त्रियांचे संतुलित स्वातंत्र्य गुणकार्य विभाग अशी श्रम विभाजन व्यवस्था त्यांत आलेली आहेत. एकूण ४९ प्रकरणांची विभागणी अष्टपंचकामध्ये केलेली आहे. ग्रामांचे नवनिर्माण हे मुख्य प्रायोजन बाळगून राष्ट्रासह विद्येची उन्नती अपेक्षली आहे. कृषिशस्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र या सर्व

विज्ञान शाखांचा सखोल अभ्यास करून नविन तत्त्वे प्रतीपादन केलेली आहेत. त्याशिवाय अध्यात्मामाचे नवीन उन्मेष देखील दर्शविले आहेत. हा ग्रंथ एक परिवर्तनक्षम संमतशील व विचारशील काव्यसंग्रह होय.

मंजुळा मातेच्या निर्वाणपध्यात लिहिलेली भजने प्रेममंजरीत सामविद्य झालेली आहेत. सांध्यंगीत, दारुबंदी भजनावली, आत्मविकास, प्रार्थनाकारक इत्यादी मधून सर्वधर्मसमभाव, स्वातंत्र्य समता, बंधुता, राष्ट्रप्रेम आणि मानवता. स्फूर्ती निर्माण करणारी भजने लिहिलेली आहेत.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी काही मराठी पद्य ग्रंथाची रचना केलेली आहे. गीताप्रसाद युगप्रभात, सुविचारस्मरणी, राष्ट्रसंतांची प्रवचने, भाषणे, विचाराशांतीयोग, समाजोन्नती, राष्ट्रसंतांची पत्रे हितबोध, पंचरत्न सेवारत्नधर्म, श्रीगुरुदेव मासिक, राष्ट्रसंत अमृतवाणी श्रीगुरुदेव विचार पद्धती, नेपाळ यात्रा, जपान मधील भाषणे असे अनेक उपदेश करणारे स्फुट लेखन राष्ट्रसंतांनी केलेली आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज लिखित हिंदी गद्य वाङ्मय राष्ट्रसंतांनी दिलेली व्याख्यानं केलेला उपदेश हिन्दीग्रंथात आलेला आहे. समाजकी भूल भारत साधूसमाज की सेवा साधनाय सुधासिंधू की लहरवे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध मेरी जपान यात्रा तसेच नवप्रकाश व इक्षर प्राप्तीचे रहस्य अशा विविध प्रकारची ग्रंथ लिहिलेली आहेत. या सोबतच आत्मप्रभा भजनावली व ज्ञान कुंज भजनावली पद्यमय ग्रंथ महाराजांनी लिहिलेले आहे. अशीच विपुल गद्य-पद्य तसेच हिंदी, मराठी साहित्य निर्माण केलेली आहे.

आज विज्ञानाच्या युगात सर्व प्रकारची प्रगती चालू आहे. परंतु माणसामधील माणुसकी संपण्याच्या वाट्यावर आहे. आजचीही खरी शोकांतिका आहे. म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या साहित्यातून माणुसकीची महापूजा मांडली आहे. प्रथमवाद, राष्ट्रीय एकात्मिकता, सर्व धर्मसमभाव, सामाजिक समता, आत्मनिष्ठा, विज्ञाननिष्ठा लोकाभिमुक्तता राष्ट्रेद्वार आणि विश्वांती हेच राष्ट्रसंतांच्या साहित्य निर्मिती मागील शुभ्र प्रकाश स्तंभ आहेत. हिंदी-मराठी गद्य-पद्य ग्रंथातून राष्ट्रसंतांनी वरील सर्वप्रकारचे विचार आपल्या वाङ्मयातून लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे महान कार्य केलेले आहे. राष्ट्रसंतांचे साहित्य हे मानवता केंद्रीत असल्यामुळे त्यातून देशाचाच नाही तर विश्वाच्या कल्याणाचा विचार झालेला आहे. त्यामुळे भारतीय साहित्यात त्यांचे मोल निर्वादाद मान्य करावे लागते.

१३० / भारतीय साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा

१. संत तुकाराम, संत तुकडोजी तुलनात्मक दर्शन - प्रा. डॉ. राम घोडे, साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर २००९ पृ. ३२
२. सार्थ ग्रामगीता संपादक सुदामजी सावरकर, आशा ऑफसेट प्रिंटर्स नागपूर, ऑक्टो. २००६, अध्याय ४० वा ओवी. क्र. ४५
३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय - अक्षय कुमार काळे, विसा बुक्स नागपूर २००९ पृ. ११३
४. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ संपादक प्राचार्य ग.तु.भात चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९ पृ. ७७

PRINCIPAL
Adarsh Arts & Commerce College
Desaijari (Wadgaon) Dist- Gadchiroli

भारतीय साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा / १३१

Adarsh Arts & Commerce College
Wadgaon (Wadgaon) Dist- Gadchiroli